

شاهزاده محمد هوتک

شاعر، نشر نویس، تذکره نگار و سوره

قرن دوازدهم هجری از رهگذر تاریخ ملی و فرهنگی ما ارزش بسزایی دارد. در همین قرن گوشه‌ای از افغانستان تاریخی از سلطه شوم اجانب رهایی یافت و بحیثیت یک منطقه ای آزاد کشور با داشتن یک حکومت آزاد و مستقل کسب حیثیت ملی و سیاسی نمود. میرویس افغان (هوتک) در سال ۱۱۱۹ هـ ق به معاونت و استمداد میلیون قندهار توانست حکومت بیگانگان را در قندهار خاتمه بخشیده و یک حکومت ملی، آزاد و مستقل را تشکیل دهد.

اگر چه ساحه سیاسی و حدود جغرافیایی این حکومت ملی در عصر میرویس نیکه اراضی محدودی را در بر میگرفت اما در عصر دودمانش وسعت پیدا کرد و حتی از مرزهای کنونی کشور ما پا فرا تر گرفته، دارای یک حدود نسبتاً وسیع جغرافیایی و سیاسی گردید، و تاحملات نادر افشار و فتح قندهار توسط وی تا سال ۱۱۵۰ هـ ق دوام داشت.

اگرچه مدت حکمرمایی این خاندان ملی و آزادیخواه کمتر بود، ولی حکمروایی شان در راه وحدت ملی و تحکیم روحیه آزادیخواهی مردم ما کمک زیاد نمود، تا اینکه اعلیحضرت احمدشاه بابای افغان در سال ۱۱۶۰ هـ ق وحدت سیاسی و ملی کشور را تأمین نمود، و افغانستان تاریخی را به شکل نوین احیا و بنیان گذاری کرد.

دوره کوتاه هوتکیان از نگاه فرهنگی نیز موردارج دهی فرهنگیان معاصر کشور ماست ، زمامداران این خاندان نه تنها مردان اداره و سیاست و شمشیر بودند ، بلکه بامواریت فرهنگی نیز ایشان علاقه ای وافر داشته ، به هردو زبان عمده ای این کشور: پشتو و دری توجه خاصی مبذول میداشتند . شعراء نویسندگان علما و مورخین را تشویق میکردند ، گرانبها ترین گنجینه های فرهنگی ما باین دو زبان میراث همین عصر و در اثر فرهنگ خواهی و علم دوستی این خاندان دانش و سیاست عرض وجود کرده اند .

علاوه از اینکه مساعی هوتکیان درراه تشویق علما و ایجادگران ادبی درراه بسط و توسعه فرهنگ کشور مهم و درخور ستایش به نظر آید ، بعضی از زمامداران این خاندان نیز سخنور بودند ، و بزبان مادریشان در شعر و شاعری قریحه آزمایی میکردند ، چون شاه حسین هوتک (۱۱۱۴-۱۱۵۲ ه ق) شاعر زبان پشتو بود ، دیوان شعر داشت ، نمونه های اشعار این تاجدار سخنور که در قوالب اشعار ملی زبان پشتو واصناف شاعری معسول مشرق زمین سروده شده درج صفحات تذکره های کهن و معاصر زبان ماست .

البته فهرست و تفصیل همه کارهای فرهنگی که در اثر توجه زمامداران این خاندان دانش دوست صورت گرفته ، ما را از اصل مطلب دور خواهد داشت ، و حوصله این مقال نیز مفصلات را نخواهد پذیرفت .

بحث مادرین نبشته بر محمد هوتک است ، آن مرد بزرگوار و ادیبی که سی سال عمر گرانبهایش را صرف خدمات ادبی و علمی کرد ، و در اثر چنین زحمات علمی اش اثر جاویدانی چون «پته خزانه» را به قوم و ملت خویش تحفه کرد که بدون هیچگونه شك و تردید از پربها ترین گنجینه ادب کهن زبان پشتوست .

محمد هوتک را ما از روی همین کتاب گرانمایه وی می شناسیم ، و همین اثر فنا ناپذیر است که نه تنها چهره این دانشمند قرن دوازدهم کشور را به مامی شناساند ، بلکه چهره های درخشان دیگر ادب کهن پشتو را به ما معرفی میدارد که هر يك شان در غنای فرهنگ دیرینه ای این زبان سهم قابل ذکری گرفته اند . ما جز از پته خزانه به آثار دیگر محمد هوتک دسترسی نداریم ، و آثار دیگر ویرا شرایط ناهنجار روزگار از صفحات خود زدوده و به مانرسیده است .

من درین مقال اولاً از شرح حال وی شروع میکنم بعد سیمای ادبی و علمی ویرا از جوانب مختلف مورد بحث و مذاقه قرار میدهم :

۱- زندگی نامه محمد هوتک :

محمد هوتک فرزند داود خان ونوه قادرخان هوتک است، که در سال ۱۰۸۴ هـ ق در کـوکـران کندهار دیده بدنیا کشود ، علوم مروج عصر را از پدر و علمای آن عصر فرا گرفت ، در رشته های قافیه، عروض، معانی و بیان ، اصول ، تفسیر وفقه درس خواند ، بعد از فوت پدر (۱۱۳۶ هـ ق) بدربارشاه حسین هوتک راه یافت، و بحیث منشی دربار ادبی قصر نارنج کسب موقع نمود ، عمرش را صرف مطالعه و تألیف کتب در رشته های مختلف علوم می نمود ، جز از تألیف و کار های علمی شغلی دیگری نداشت .

بعد از سال ۱۱۴۲ هـ ق مارا از زندگی محمد هوتک اطلاعی موثوقی در دست نیست ولی به حدس قرین به صحت گفته میتوانیم که محمد تا سقوط حکومت ملی قندهار ۱۱۵۰ هـ ق بدربار شاه حسین هوتک موجود و مشغول کار های علمی و ادبی بود . در حلقه های فرهنگی معاصر کشور گمان غالب این بود که شاید پس از انقراض سلالة هوتکیان در همین آغیرودارها و تاخت و تازیگانگان محمد هوتک بحیث شخص نزدیک و محشور در دربار ازبین رفته باشد، اما مرحوم احمد علی اخونزاده (وفات ۱۳۵۷ هـ ش) که فردی از اخلاف محمد هوتک بود ، و شجره نسب خود را به محمد هوتک میرساند ، درین چند سال اخیر معلومات مفید و کار آمدی را درباره محمد هوتک و دو مانش بدسترس محققین و دانش پژوهان زبان و ادب پشتو گذاشت .

وی گفت که : محمد هوتک در اخلافش بنام ((مونیکه)) شهرت داشت ، بعد از انقراض دودمان شاهی هوتکی دو باره به سیوری از توابع کلات رفت ، و در آن دیار مشغول زندگی دهاتی و قبیلوی گردید، حفاری کاریزی را جهت آبادانی و آبیاری منطقه رویدست گرفت و قصبه ای را بنا نهاد ، که تا هم اکنون در مناطق سیوری کلات بنام ((موکلی)) و ((موکارین)) بنام همین محمد هوتک مشهور و موجود می باشد . باشندگان قریه همه خود را اولاد همین محمد هوتک دانند مقبره حقیر این صاحب دل و دانشمند پژوهشگر ما هنوز در قبرستان های کهن آن دیار موجود است .

نگارنده این سطور را بایکی از همسفران نزدیکم در میزان سال ۱۳۵۶ هجری به آن دیار افتاد و مادرین سفر موفق بزیارت مقبره‌ای محمد هوتک آن ادیب نامور زبان پشتو شدیم .

قبر محمد هوتک مجاوری بنام محمد عمر داشت که از اخلاف وی بود، وجاهی را جهت آسایش مسافران قرین به قبر محمد هوتک حفر نموده بود، و به قول مجاور ثوابش را به «مونیگه» (محمد هوتک) بخشیده است .

روایاتی که نزد اهالی این دیار (اخلاف محمد هوتک) در باره محمد هوتک و خواروق و عادات او موجود بود و آنها مسلسل روایت میکردند، با نبشته های محمد هوتک و وقایع بعدی تاریخی (بعد از فتور سلالة هوتکی) مطابقت عام و تام داشت . آنها گفتند که ما را از اجدادمان روایت است که مونیگه تا سالهای اول سلطنت شاه دردران اعلیحضرت احمد شاه کبیر (۱۱۶۰-۱۱۸۶ هـ ق) در قید حیات بود ، بعد وفات نمود تاریخ دقیق وفاتش معلوم نیست ، جایداد و مملوکات اجداد محمد هوتک که در کوکران کندهار و سیوری کلات بود تا اکنون در تصرف اولادش خاصه احمد علی اخونزاده (شخص معمری که در حدود ۹۵ سال داشت و به سال ۱۳۵۷ چشم از جهان پوشید) قرار داشت و حالاً مربوط به ورثه احمد علی اخونزاده است ، وجود چنین ملکیت ها در کوکران قندهار با نص پته خزانه و نبشته های محمد هوتک نیز یکسان بوده، و در صحت آن ما را یاری میرساند .

آثار و تالیفات محمد هوتک :

از نبشته های محمد هوتک برمی آید که ویرا تالیفاتی بود بدین ترتیب :

۱- خلاصه الفصاحت : محمد در باره این کتاب نوشته است : ((يك كتابا در بیان علوم فصاحت نوشته‌ام که خلاصه الفصاحت نام دارد ، و درین کتاب تمام علوم فصاحت را بزبان پشتو برای طلبه پشتون خلاصه کردم)) .

۲- خلاصه الطب : محمدر را درین باره چنین تذکار است : ((كتابا دیگری را نوشته‌ام در بیان طبابت و علاج که خلاصه الطب نام دارد .

در سال ۱۱۳۹ هجری این کتاب را بحضور پادشاه عالم پناه مدظله
(شاه حسین) تقدیم داشتیم صد تلاصله فرمود ((.

۳- دیوان اشعار : محمد راجع به دیوان شعرش گوید : ((من دیوان
اشعار هم دارم که درین وقت مردف ومدون شده است . و غزلها و قصاید
و رباعی دارد، و قتیکه طبع قاصر میل شعر و سخن کند اشعاری را می
نویسم ، که موزونان روزگار آنرا می پسندند ...))

۴- پته خزانه : از پر بها ترین آثار محمد هوتک گنجینه مهم تاریخ
ادب پشتو پته خزانه است، که بعد از سی سال رنج و سفر های
متعدد و متواتر در نواحی مختلف پشتونخوا موفق گردیده است، که
شرح احوال در حدود پنجاه تن از شاعران قدیم پشتو راجع آوری
نماید، و با مرپادشاه وقت شاه حسین هوتک آنرا تنظیم کند ، و بروی
نامی نهاد پته خزانه (گنج پنهان) و الحق که گنجیست پر بها و پراج
ودری در آن نهفته است که قوت ادبی و زیبایی هنری آنرا در تاریخ
دوازده صدونیم ساله ادب پشتو سراغ نمیتوان کرد.

ما اکنون بجز از پته خزانه آثار دیگری از محمد هوتک را بدسترس
نداریم ، ولی غزلی از دیوانش در پته خزانه محفوظ بوده و همین
کتابیست که سیمای آن ادیب بزرگوار را به ما بحیث تذکره نگار،
نثر نویس ، شاعر مورخ و حکیم می شناساند. من درین بحث چهره ای
درخشان ادبی و علمی محمد هوتک را از همین نگاه ها مورد بحث قرار
میدهم :

محمد هوتک بحیث تذکره نگار :

اگر چه قدیمترین تذکره زبان پشتو همانا چند برگی از تذکره-
الاولیای سلیمان ماکوست که در سال ۶۱۲ ه ق سلیمان ماکوست از
ارغسانی آنرا تألیف داشته ، همه ای کتاب به مانرسیده و برگی چندی از
این ارزشمند ترین کتاب زبان پشتو را بدسترس داریم ، ولی
تذکره مکملی بزبان پشتو همین تذکره محمد هوتک است که در سال
۱۱۴۱ ه ق بتالیف آن آغاز نموده و به سال ۱۱۴۲ ه ق از نبشتنش
آن فارغ شده است . تذکره شعرای پشتوی محمد هوتک (پته خزانه)

تذکره ایست قدیم زبان پشتو که ماقدمتر تذکره مکملی چون پته خزانه را تا حال در تاریخ ادب خود سراغ نداریم .

روش تذکره نگاری محمد هوتک باروشهای معمول تذکره نویسی مشرق زمین همگون بوده ، و در بعضی موارد حتی در استواری اسناد خود از اکثر تذکره نگاران عنعنوی زبا نهی شرقی پیشی می‌گزیند .

و در شرح حال شعراء و بیان وقایع از مأخذ مستقیم و غیرمستقیم و حتی راویان خود یاد میکند و مطالب را بدون سند ضبط نمیدارد . اسناد و مأخذ محمد هوتک ، چون : مخزن افغانی نعمت الله هروی ، کلیات خوشحال خان خټک ، دیوان رحمن بابا ، دیوان یونس خیبری ، دیوان عبدالقادر خان خټک ، گلدسته عبدالقادر خټک و یوسف زلیخای عبدالقادر خټک ، نافع المسلمین نورمحمد غلجی و غیره فعلا بدسترس محققین و پژوهشگران قرار دارد . علاوه ازین اکثر وقایع ضبط شده در پته خزانه ذریعه منابع تاریخی قدیم و معاصر تذکره نگار و حتی بعدی نیز تأیید میشود ، و تا حال چیزیکه خلاف موازین تاریخی باشد ، و یا با سیر وقایع مغایرت داشته باشد درین کتاب دیده نشده است ، البته نادیده نباید گرفت که اغلاطی نیز درین کتاب دیده میشود ، که چنین سهوهای محمد هوتک با مقایسه با سایر کتب تاریخ و تذکره زبانهای مختلف شرقی ناچیز و حتی قابل ذکر نیست . و چنین اغلاط در پته خزانه اکثر در سنوات واقع بوده است ، چون این سنوات اکثر هندسی درج شده ، و نسخه ای که ما بدسترس خود داریم نسخه ایست که از روی نقل دوم این کتاب به کمال استعجال برداشته شده است ، و شاید چنین خطاهای از کاتب باشد نه از مولف .

نسخه خطی موجود پته خزانه که در سال ۱۳۰۳ هـ ق در شهر کویت بلوچستان برای حاجی محمد اکبر هوتک خطاطی شده است ، از نگاه نسخه شناسی و دیگر ضوابط متن شناسی با متون و نسخ معاصر نسخه حالیه پته خزانه کدام مغایرتی ندارد ، و پروبلمی را ازین نواحی ایجاد نخواهد کرد و نمیکند .

محمد هوتک بحیث نثرنگار :

نثرنگاری در تاریخ ادب پشتو سابقه هشت صد ساله دارد .

قدیمترین نثر معلوم زبان پشتو نثر تذکره الاولیا است . این نثر از نگاه شیوه تحریر و سبک نگارش نثر ساده بوده جملات آن کوتاه شیوا و روان است ، البته بعضی تعقیدات و تراکیب نا شایسته نیز دارد ، اما بصورت عموم بزبان مردم و محاوره عامه نزدیکتر است . بعد از نثر تذکره الاولیا يك سبک مصنوعی در نثر نگاری زبان پشتو رایج شد .

با یزید روشان (۹۳۱-۹۸۳ هـ) د رخی البیان و اخون در ویژه نگرهاری (۹۴۸-۱۰۲۸ هـ ق) د رمخزن الاسلام شیوه خاص نثر مقفی را در نبشته های خود به کار بستند و شیوه های نثر نگاری نثر مقفی از همان روزگار در تا ریخ نثر زبان ماراه یافت ، و تا قرن دوازدهم در حلقه های دینی کشور معمول بود . در قرن یازدهم خوشحال خان خٔک سبک ناپسندیده ای رو بنیانان و درویزه را نه پذیرفت بلکه در آثار منشور خود سبک جدیدی را بوجود آورد ، که از لحاظ زیبایی و شیوایی به سبک متقدمین نزدیک بود ، و ابتکارات دیگری نیز خان موصوف در زمینه داشت که نثرش را از نگاه سلاست و روانی امتیاز خاصی می بخشید .

سبک نثر نگاری خوشحال د رفامیل و احفا دش رونق بیشتری گرفت ، پسران و نوه اش افضل خان آن شیوه نگارش را که خان گزیده بود ، تعقیب و آنرا شکلی جدیدی بخشید .

در قرن دوازدهم در منطقه دیگر پشتو نخوا (کند هار) شخصی از دربار ادبی شاه حسین هوتک بنام محمد هوتک برخاست کتابی را در شرح حال شعرای قدیم و معاصرش نوشت ، و آنرا پته خزانه نام گذاشت ، محمد در پته خزانه سبکی را در نثر نگاری پشتو طرح ریزی کرد ، که نسبت به سبک نگارش آثار منشور خان اعظم (خوشحال خان) و خانواده اش ساده ، روان ، سلیس و زیبا بود . سبک نگارش نثر نگاری محمد هوتک به محاوره مردم کندهار نزدیکتر بوده ، و بزبانی حرف میزند که مردم عامه بدان گپ میزنند ، البته بعضی ترکیباتی نیز در نثر محمد هوتک دیده میشود که تحت تاثیر زبانهای عربی و پارسیست ، اما با آنها نثرش را نثر روان و ساده گفته میتوانیم .

نثر محمد هوتک در پهلوی سادگی خود ، بعضی ترکیبات گه‌ن لسانی را نیز محفوظ میدارد ، و اصطلاحاتی را در نثرش بکار میبرد که در محیط جغرافی نویسنده معمول بود .

درینجا قابل یادآوری است که گفته شود ، سبک های نگارش نویسندگان از لحاظ زبان و کاربرد تعبیرات و استعمال محاورات و لغات تابع محیط جغرافی بوده ، و سبکشناسان نیز این پدیده جغرافی را در شیوه های نگارش نثر و سرودن نظم نادیده نمیگیرند ، بلکه محیط جغرافی ازین رهگذر ارزش فراوان دارد .

در زبان پشتو نیز سبکهای نگارشی نویسندگان از قدیم تا بع محیط جغرافی بوده ، آثاریکه در قندهار و حوالی آن ایجاد شده و یا پرشته تحریر درآمده اند ، بعضی اصطلاحات و تعبیراتی دارند که در آثار همین زبان که در نواحی شرقی کشور و پشاور بوجود آمده اند دیده نمیشود .

به سبیل مثال : در آثار منظوم و منثور زبان پشتو که در پشاور و نواحی شرقی پشتونخوا در قرون ده ، یازده و دوازده نبشته شده اند کلمات ((ترو، خپسر، وبله، خبله و امثالهم)) پیدا میشود ، که بالمقابل چنین کلمات در آثار منثور و منظوم نواحی غربی پشتونخوا موجود نیست ، که البته استعمال نکردن و یا به کار نبردن چنین تعبیرات و اصطلاحات تابع اثرات محیط جغرافی و لهجوی نویسنده است .

چنین تفاوتها و کاربرد های اصطلاحات ناهمگون در شرایط فعلی نیز در نبشته های نویسندگان پشتو زبان افغانستان و برادران پشتو زبان مادر پشاور و کویته ظاهر و آشکار است .

محمد هوتک بحیث مورخ :

در پته خزانه محمد هوتک باستناد مأخذ قدیم گاه و گاه وقایعی را نیز ضبط می دارد ، که اهمیت تاریخی داشته ، و در تکمیل شرح وقایع و کارنامه های بعضی از دودمانهای شاهی قدیم افغانستان برای مورخین عصر ما به دردخور و مهم به نظر آید .

همچنان محمد بعضی چشم دیده های خود را نیز در کتاب درج میدارد ، که اهمیت تاریخی داشته و سیمای محمد هوتک را بحیث واقعه نگار نیز به مامی نمایاند .

کاربرد های محمد در ضبط وقایع چون سایر واقعه نگاران و مورخین اسبق چنین نیست که گوید : ((روایت کنند)) و یابدون نشاندهی مأخذ بنویسد : ((آورده اند)) بلکه وی بحیث یک مورخ دقیق وقایع تاریخی را باستناد مأخذ استوار قدیم درج کتاب ارزشمندش میدارد، و بحیث یک واقعه نگار چیره دست چشم دید خود را در مورد بعضی وقایع ضبط میکند، مانند : ((آمدن قاصد و آوردن مژده فتح شال)).

محمد هوتک بحیث منشی در بار ادبی :

شاه حسین فرزانه فرزند حضرت میرویس نیکه نه تنهار مرد شمشیر و سیاست بود، بلکه این تاجدار افغان شخص دانشور و فاضل و ادب دوست و ادب پرور، عالم پرور و ادیب نیز بود.

در پته خزانه از قول محمد هوتک میخوانیم : ((پادشاه عالم پناه (شاه حسین) در ارگ قندهار در قصریکه نارنج نامیده میشود ، هفته یکروز در کتب خانه دربار میکنند و در آن مجلس علماء جمع میشوند شعراء و فضلا را گزیدمی آورد . من محمد هوتک کاتب این کتاب همدین مجلس میباشم و اشعار و ابیات پادشاه ظل الله رابه قلم مینویسم ، و کتاب دیوان وی مرتب شده است .

ازین تذکر برمی آید که وی نیز در همین دربار ادبی کتابخانه قصر نارنج دخیل و شخص محشور بود ، و حیثیت منشی های امروزه را به وی می توان داد.

از کارهای دیگر علمی وی ترتیب دیوان اعلیحضرت شاه حسین هوتک بوده است .

محمد هوتک بحیث شاعر :

محمد هوتک طوریکه در معرفی تألیفاتش خواندیم ، از شعر ای صاحب دیوان زبان پشتو در قرن دوازدهم هجریست ، دیوان وی مع الاسف ناپیدا است ولی غزلی از دیوانش در پته خزانه ضبط بوده، که این غزل محمد هوتک را در پهلوی سایر جهات شخصیت علمی و ادبیش بحیث شاعر غزلسرا نیز بمامی شناساند ، اینست اصل غزل وی بزبان پشتو :

ساقی پاشه دسر و ملویو ډک جام را ستاله غمه نا آرامه یسم آرام را
 بی له میود بهار ننداری شه کرم پسرلی سو د خوبنی بنه پیغام را
 دنیا پاته ده بنیادی مویوگری دی یوگری می خوبنی که می گری انعام را
 دیلتون په تاریکوکی می زره شین سو رها لمر د جام د میو په ظلام را
 ناکامیو د دنیا می کام را ترینخ کا چی می خوږ کا کام، ترخه ومانا کام را
 نه نشاط سته، نه مستی سته نه رندی سته چی سم رند هغه اوبه علی الدوام را
 په اوبومی سوپر زگی لرخه راتود که «محمد» ته داور ډک یوهسی جام را
 اینست ترجمه غزل محمد بزبان پارسی توسط لوی استاد پوهاند
 حبیبی :

ساقیا بر خیز و جام مملو از شراب سرخ بده
 از غم تو آرامی ندارم ، آرامم بده
 تما شای بهار را بد و ن می چه کنم
 بهار آمد پیغام خوشی بیار
 دنیا فانی و شادمانی ماهم دمی است
 دمی مرا خوش گردان و صبوی می انعام کن
 در تاریکی های جدایی دلم کی بود گشت
 آفتاب روشن جام می را درین ظلام بده
 ناکامی های دنیا حلقم را تلخ ساخت
 بهمن ناکام همان تلخی را بده که کام مرا شیرین گرداند
 نه نشاطی ، نه مستی ، نه رندی است
 همان آبرای پیای پی بده ، تا رند مردم
 دل سرد مرا به آب قدری گرم ساز
 جا می که پر از آتش باشد به «محمد» بده

این بود چشم انداز گذرا و مختصر نگاهی به زیست نامه ادیب
 نامور و شخصیت برجسته فرهنگی زبان پشتو در قرن دوازدهم .
 محمد هوتک شخصیکه با نگارش تذکرة الشعراء پته خزانه کهن ترین
 و پراچ ترین نمونه های ادبیات پشتو را بدسترس محققین ،

پژوهشگران ودانشوران گذاشت .
محمد هوتك باين شهكار علمي اش نه تنها در دوران ما قدر ميشود ،
بلکه تا قوم پشتونست و تا زبان پشتونست ، نام محمد هوتك زنده ،
جاويد و مقام علمي و ادبيش پايدار و آشكار خواهد بود .
يادداشت : بايد ياددهاني نمود که اين مقال درهم گسيخته که واقعاً
شايان معرفي شخصيت محمد هوتك نخواهد بود ، اختصار يست از
فصول و ابواب رساله ديگر نگارنده بنام «دمحمد هوتك ژوند او مزار» .

www.esalat.org